

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Novotnik Ádám

**Jelképes temetkezések a római császárkorban,
különös tekintettel a dunai provinciákra**

Doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Kovács Péter DSc

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Őze Sándor DSc

Eszmetörténeti Műhely

Műhelyvezető: Dr. Fröhlich Ida DSc

Budapest

2019

I. A kutatás előzményei és célkitűzése

Az emberi civilizáció történetében, így modern világunkban is, a temetők szinte mindig hozzátartoztak egy-egy település képéhez, miként természetes módon a halál az élet részét képezi, annak ellenére, hogy témája manapság gyakran tabunak számít. Mindazonáltal gyakran találkozhatunk szimbolikus tartalommal bíró emlékekkel is, amelyek valakinek a halálára emlékeztetnek, legyen szó akár a megváltó Krisztus keresztyéről, akár „az ismeretlen katonáról” sírjáról. Jelképességük miatt ide tartoznak a halálos balesetek helyszínén kialakított emlékhelyek, ahová a hozzátartozók rendszerint visszajárnak egy szál virággal, koszorúval vagy mécsessel megemlékezni, de a távolban meghalt és eltemetett közeli hozzátartozónak szülőhelye temetőjében vagy a családi sírnál kialakított síremléke, esetleg nevének pusztá feltüntetése is ide köthető.

Jelképes temetkezésről vagy kenotáfiumról beszélünk azon sírok, síremlékek esetében, amelyek nem tartalmazzák az elhunyt földi maradványait. Ezeket általában azok számára alakítják ki a hozzátartozók, akik idegen földön haltak meg és lettek eltemetve (pl. katonaként, kereskedőként), vagy holttestük elveszett (pl. hadjárat vagy tengeri út során). A szokás nem új keletű, minden korszakban valamilyen formában, a rendelkezésre álló források függvényében nyomon követhető; doktori értekezésem a különböző forrástípusokban bővelkedő római császárkor jelképes temetkezéseivel foglalkozik.

Az ókortudomány korábban csak érintőlegesen foglalkozott – az írott források és feliratos emlékek szerint viszonylag gyakori és igen összetett – jelenséggel, amely csupán az utóbbi két évtizedben kapott nagyobb figyelmet. A témában elsőként mintegy másfél évtizede született közel párhuzamosan három figyelemre méltó áttekintés, amelyek disszertációm kiindulópontját jelentették. Az első és sokat hivatkozott vitaindító munka Marcus Reuter tanulmánya,¹ amelyben a hangsúly nem a kenotáfiumokon, hanem elsősorban a római császárkori katonák halála körülményeinek és az állam hozzájuk való viszonyának vizsgálatán volt a sírfeliratok alapján.

Az írott források teljességre törekvő összegyűjtése, illetve adott szempontrendszer szerinti csoportosítása először a *Reallexikon für Antike und Christentum* részeként a „Kenotaph” címszó alatt történt meg Gabriele Mietke munkájaként.²

Cecilia Ricci monográfiájában³ a kenotáfiumokra vonatkozó írásos és epigráfiai forrásokat gyűjtötte össze, a római jog alapján meghatározható vallási karakterük szerint csoportosítva azokat (A-típus: holttest hiányában szükségből létesített, valódi kenotáfiumok; B1 és B2-típus: átlagemberek vagy uralkodók, magas rangú személyek tiszteletből és megemlékezés céljából kialakított síremléke). Munkája a kenotáfiumok kutatása kapcsán alapműnek

---

¹ Reuter, M.: Gefallen für Rom. Beobachtungen an den Grabinschriften im Kampf getöteter römischer Soldaten. In: Visy Zs. (ed.): *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs 2005, 255–263.

² Mietke, G.: s. v. *Kenotaph*. In: Schöllgen, G. et al. (hrsg.): *Reallexikon für Antike und Christentum*. Band XX. Stuttgart 2004, col. 709–734.

³ Ricci, C.: *Qui non riposa. Cenotafi antichi e moderni fra memoria e rappresentazione*. Roma 2006.

számít, mivel elsőként állított össze egy egész birodalom területét lefedő, 130 kapcsolódó görög és latin nyelvű forrásrészletet, illetve sírfeliratot tartalmazó, rendszerezett katalógust.

A fenti munkák publikálása óta eltelt időben több új sírfelirat vált ismertté és kutathatóvá, ami lehetővé tette az eddig ismert forrásanyag kibővítését. Mivel eddig a hangsúly a militáris közeg síremlékein volt, indokolttá vált a civil személyek sírfeliratainak bevonása és vizsgálata is. A jelképes temetkezések régészeti szempontú áttekintésére és elemzésére mindeddig nem került sor, ezért a doktori értekezés részben erre is vállalkozik – területi okokból – csak a két *Pannonia* területére vonatkozóan, amit a legújabb és pontosabb ásatási megfigyeléseket tartalmazó temetőpublikációk is lehetővé tettek.

A disszertáció fő célkitűzése tehát a római császárkori jelképes temetkezésekre vonatkozó különböző forrástípusok teljességre törekvő összegyűjtése és komplex vizsgálata volt a dunai provinciák és *Dalmatia* területére koncentrálva, valamint a napjainkban is nyomon követhető szokás hiánypótló vallás- és kultúrtörténeti összefoglalása.

II. A kutatás forrásai és a követett módszertan

A doktori értekezés az említett három forráscsoport köré épül fel: 1) az írott (történeti és irodalmi) források, 2) a római császárkori feliratok és 3) a régészeti források.

A kenotáfiumokra vonatkozó görög-római írott kútfők összegyűjtése és vizsgálata korábban már részben megtörtént (vö. Mietke vagy Ricci munkája). Munkámban e forráshelyek revíziója mellett a korábbi összefoglalások újabb forráshelyekkel történő kiegészítését tűztem ki célul, nagyobb figyelmet szentelve a temetelenséghez fűződő hitvilágbeli attitűdök elemzésének, amelyek alapvetően meghatározták a szokás jellegét, részleteit: az általános elképzelés szerint a temetelenség nemcsak az elhunyt alvilági bolyongását, nyughatatlanságát okozza, hanem rosszindulatú szellemként való kísértését is. Vizsgálataimba bevontam a zsidó és korai keresztény forrásokat is, amelyekkel mindeddig csak érintőlegesen foglalkoztak. Az írott források között nagy jelentősége van a jogi szövegeknek (pl. *Digesta*), amelyek amellett, hogy meghatározzák egy jelképes temetkezés/sír vallási karakterét, ami a sírfeliratok vizsgálata kapcsán sem hagyható figyelmen kívül, a kenotáfiumok szélesebb körű elterjedésére is utalnak. A disszertáció elsősorban a kenotáfiumokhoz kapcsolódó források globális – ókori mediterrán világra, de elsősorban az ókori *Hellasra* és *Italiára* vonatkozó – áttekintését adja, mivel kifejezetten a dunai provinciákhoz és *Dalmatiához* köthető irodalmi vagy történeti

forráshelyek nem ismertek. Az általam vizsgálni kívánt terület vonatkozásában azonban az ezek alapján tett megállapítások torzíthatnak, mivel a klasszikus görög vagy római kultúra szokásai a romanizáció mértékének függvényében nem minden elemükben egyezhettek a provinciális lakosság, főként annak alsóbb rétegeinek szokásaival.

A doktori értekezés gerincét és legjelentősebb forrásbázisát a jelképes sírként interpretálható római császárkori sírfeliratok adják, amelyek teljességre törekvő összegyűjtésére, továbbá részben 1) filológiai szempontok, részben pedig 2) a római jog, illetve 3) a kenotáfiumként történő értelmezés valószínűsége szerinti csoportosítására került sor a dunai provinciák és *Dalmatia* területét érintően. Az epigráfia módszereit alkalmazó munkát és a 81 feliratot tartalmazó katalógus összeállítását a korábbi feliratcorpusok (pl. CIL, RIU) mellett az online adatbankok (pl. LUPA, Epigraphische Datenbank Heidelberg, Epigraphische Datenbank Clauss–Slaby) és a legújabb feliratközlések segítették. Az egyes esetekben forráskritikai szempontból nem lehetett figyelmen kívül hagyni a sírkövek előkerülésének körülményeit sem, mivel nem zárható ki az sem, hogy egy felirat pont az elhalálozás megjelölt helyéről került át megtevesztő módon máshova (akár a közelbe).

A harmadik, egyben értelmezés szempontjából a legbonyolultabb és legtöbb bizonytalanságot tartalmazó forráscsoportot a *pannoniai* tartományok régészeti forrásanyaga jelentette. A temetőkben általában eltérő mennyiségben, de inkább kisebb számban fordulnak elő olyan, a temetkezési rendbe

illeszkedő, az esetek többségében a helyi szokásoknak megfelelően kialakított és rendszerint bolygatatlan, sírgödörként interpretálható objektumok, amelyek emberi maradványokat vagy azok nyomát nem tartalmazzák, ugyanakkor bizonyos tárgytipusok (pl. edénymelléklet) előfordulhatnak bennük. E jelenségek elválaszthatatlanok a feltáráskor történt megfigyelésektől és a leletösszefüggéstől, amelyben találták. Említésre méltók egyes sírfeliratok (CIL III 15159; TitAq II, 682.; ILJug I, 271–274), amelyek feltehetően felállításuk helyén, *in situ* kerültek elő, de a kor ásatási módszerei vagy hiányos megfigyelései nem tették lehetővé további leletösszefüggések felismerését. Forráskritikai szempontból ezeket a jelenségeket „kenotáfiumszerű” síroknak nevezem, mivel ürességüknek több, nem mindig egyértelmű oka lehet, és kenotáfium voltuk régészeti módszerekkel csak valószínűsíthető.

A temetkezéseket érintő különböző hatások (elsődleges és másodlagos emberi tényezők – pl. sír kialakítása, szántás, sírrablás – vagy egyéb, pl. biológiai tényezők, kedvezőtlen talajviszonyok) áttekintésével törekedtem a vizsgálható objektumok körének szűkítésére. Munkám során az eddig megjelent temetőpublikációk, valamint a rendelkezésemre bocsátott publikálatlan objektumok adatait felhasználva 21 temető vagy temetőrészlet emberi maradványokat nem tartalmazó, jelképes sírként értelmezett objektumát gyűjtöttem össze. Ezeket a bolygatottság mértékétől függően két katalógusba rendeztem, aminek alapján elvégeztem a rövid elemzéssel (forma, kialakítás, tájolás, temetőn belül elfoglalt

hely, az esetlegesen előforduló mellékletek típusai és sírbeli helyzete) egybekötött csoportosításukat is.

III. Eredmények

A görög és római írott források többsége – miként azt már korábban megállapították – elsősorban a mitológiai szereplők, uralkodók és családtagjaik, hadvezérek és híres emberek számára létesített kenotáfiumokat említ. Néhány irodalmi forrás (pl. *Aeneis*) alapján azonban következtethetünk a kenotáfiumok kinézetére és egy legalább háromlépcsős szertartásra is, amelynek végén háromszor szólítják még utoljára nevének az elhunytat a jelképes sírnál. Mindazonáltal megállapítható, hogy több, elsősorban jogi forrásrészlet utal a jelképes temetések gyakorlatának,⁴ az elhunyt (viasz)bábuval történő helyettesítésének,⁵ valamint a holttest szállításának (*translatio cadaveris*) szélesebb körben való elterjedésére. Utóbbi meghatározhatta az egyes síremlékek vallási karakterét, azaz *locus religiosus* voltát is: egy sír úgy is lehetett jelképes, hogy a holttestet máshol temették el vagy máshová szállították, így viszont nem állt vallási védelem alatt. Ez alól kivételt az elveszett személyeknek létesített sírok jelenthettek. A görög és római túlvilágképtől eltérően a korai keresztény elképzelés (pl. Tertullianus, Athénagoras, Minucius Felix, Szent Ágoston)

---

⁴ Appian. *Mithr.* 443.; Dig. 3, 2, 25, 1.; Dig. 11, 7, 42. Különleges csoportot képeznek a tengerbe fulladt személyekről szóló forráshelyek és feliratok.

⁵ Pl. Liv. VIII, 10, 12.; CIL XIV 2112=ILS 7212. Vö. még: Hérod. IV. 1–2.

szerint a temetetlenység nem befolyásolja negatívan az elhunyt feltámadását, amely felett az újjáalkotni képes Isten mindenhatósága áll, ennél fogva az üres sírok kialakítását még alternatívaként sem említik. Kivételt jelent ez alól a szentkultusz, ahol pont a tisztelet övezte elhunyt maradványainak jelenlétére került a hangsúly.

A vizsgált terület kenotáfiumaira vonatkozóan a legkézzelfoghatóbb forrásnak a sírfeliratok tekinthetők, amelyeknek jól körülhatárolható, jellegzetes formulakincsük van. Ennek vizsgálata során elkülönítettem azokat a feliratokat, amelyek egyértelműen utalnak arra, hogy az elhunyt máshol lett eltemetve vagy elveszett, valamint a halál körülményeinek árnyalása céljából – elsősorban a sírköveken használt igék és igenevek jelentéséből kiindulva – csoportosítottam a halál pusztá tényét és a kifejezetten erőszakos módon bekövetkezett halált rögzítő feliratokat. A fentiek alapján megállapítottam, hogy összesen hat síremlék tartható nagy biztonsággal kenotáfiumnak, az elhunytak közül pedig mindössze egy volt katona. A feliratok többsége (62 db) elsősorban az elhalálozás tényét, esetleg körülményeit és helyét rögzítik, de arra nem utal semmi sem, hogy az elhunyt maradványait ott temették volna el vagy esetleg más helyre szállították (vö. *translatio cadaveris*). E bizonytalanságra való tekintettel e sírfeliratokat az ún. „kenotáfiumszerű síremlékek” csoportjába soroltam. Vitatott értelmezésük miatt köztes csoportba kerültek a túlnyomórészt dunai provinciákban elterjedt *desideratus participiumot* használó, 3. századi katonai sírfeliratok (12 db), mivel a szót a korábban általánosan elfogadott „elveszett” jelentése helyett nagyobb

valószínűséggel katonai kontextusban a „háborúban/hadjárat során elesett” értelemben használták. Általánosságban elmondható a kenotáfiumokkal kapcsolatba hozott sírfeliratokról, hogy legtöbbször militáris közegben fordulnak elő: a vizsgált provinciákban gyűjtött 81 felirat közel 62 %-a kétségtelenül idetartozik.

Mivel a kenotáfiumszerű sírfeliratok kapcsán felmerült az elhunyt maradványai szállításának lehetősége, indokoltá vált a térbeli mobilitás egyik speciális dimenziójával, a *translatio cadaveris* gyakorlatával foglalkozni. Az emberi maradványok szállítása gyakori lehetett, amit megerősít az is, hogy a római jog viszonylag részletesen foglalkozik a jelenséggel. Ugyanakkor nagyobb távolságokat figyelembe véve már jelentősebb kiadással és gyakorlati nehézségekkel járhatott, amit a hozzátartozók közül már jóval kevesebben tudtak megtenni, ezért alakítottak ki jelképes sírt a hozzátartozó hazájában. Ennek megfelelően az eddig ismert, a szállítás két végpontját (elhalálozás és temetés helyét) megörökítő hellénisztikus és római császárkori sírfeliratok (összesen 70 felirat) adatai alapján egy 2500 km nagyságú *actio radius* meglétére következtettem, amely azt a maximális távolságot vagy felső határt jelöli, amelyen túl eddigi ismereteink szerint már nem fordult elő a jelenség. A lehetséges távolság számítására módot adnak a kenotáfiumszerű sírok is, amelyeken ismert a halál és a sírkő felállításának helye, így bizonyos fókig pontosítható annak valószínűsége, hogy ezek a síremlékek kenotáfiumok voltak-e. Az *actio radiust* összesen nyolc, jellemzően valamelyik *legió*ban szolgáló közkatonai sírfelirata haladta meg. Miként a *translati*óknál,

úgy itt is megfigyelhető a tendencia, miszerint a távolságok csökkenésével a feliratok száma magasabb, a súlypont pedig az 1000 km alatti távolságokra esik (60,5 %), ami megerősíti, hogy elsősorban ezeknél történhetett meg a halotti maradványok hazaszállítása. Utóbbiak többsége – különösen 500 km távolság alatt – civil személy volt.

A kenotáfiumokra vonatkozó régészeti forrásanyagot *Pannonia Superior* és *Inferior* területére vonatkozóan vizsgáltam. Megállapítottam, hogy a kenotáfiumszerű sírok előfordulása a teljes római császárkorra kiterjed, és a legtöbb objektum a csontvázas rítusú sírokhoz kapcsolható, amelyek többsége egyszerű, téglalap alakú földsír. A hamvasztásos temetőrészekben előforduló objektumok többnyire tartalmaztak mellékleteket, amelyek leginkább használati tárgyak voltak. Az inhumációs sírokhoz köthető objektumoknak csupán egyharmadában volt melléklet, és már viseleti elemek is előfordultak. Sírgödörben való elhelyezkedésük alapján megfigyelhető szabályszerűségek szerint öt csoportot különítettem el, amelyek közül jelképpességet sugallnak a sír közepén (2. csop.) vagy az egy kupacba elhelyezett tárgyak (3. csop.), illetve az elhunyt elképzelt pozíciójának vagy viseleti helyzetnek megfelelően előkerült tárgyak (4. csop.), valamint a bolygatatlan, edénymellékletes padmalyos temetkezések (5. csop.). Olyan tárgytípus, amely egyértelműen kenotáfiumra utalna, nem volt elkülöníthető. Bár szélsőséges talajviszonyok mellett (különösen csecsemőknél) nem zárható ki a csontok eltűnése, a fent említett források alapján felmerülhet a jelképes szobor vagy bábu használata

is. Annak eldöntése azonban, hogy ezek a jelenségek valóban kenotáfiumok voltak-e, a régészeti módszerek keretein túlmutat; a kutatást esetleg más, elsősorban természettudományos módszerek, vizsgálatok tudnák előbbre vinni.

A disszertáció utolsó, összegző fejezete többek között azt a kérdést járja körül, hogy miért állítottak az emberek kenotáfiumokat a távolban eltemetett vagy eltűnt hozzátartozóiknak, illetve kinek és miért volt ez fontos. A kérdés megválaszolása több dimenziót is érint, és ezeket a komplex összefüggéseket összefoglalóan tárgyaltam (mint pl. vallási-hiedelmi tényezők, *pietas*, térbeli identitás/szociálpszichológiai tényezők, a gyászmunka lehetővé tétele/thanatopszichológiai tényezők, emlékezet fenntartása, vallási ünnepek). Külön hangsúlyt került a valódi temetés elmaradása miatt a hátramaradottak számára szükséges gyászmunkára, amelyet a térbeliesítés segíthetett.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

Ein besonderer Bestattungsbrauch: „leere“ Gräber in der Awarenzeit.
Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 51 (2011) 99–113.

Kincs, ami nincs. Egy különleges temetkezési szokás: üres sírok az avar korban. [A Special Burial Custom: 'Empty' Graves in the Avar period] In: László G. – Toronyi A. (hrsg.): *Helytállás. A XII. Eötvös Konferencia történeti ülésének válogatott tanulmányai*. Budapest, Eötvös Collegium Történész Műhely, 2012, 47–91. (*Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series I. Nr. 3.*)

Megjegyzések Senio Comatonis f(ilius) dunapentelei sírkövéhez.
Studia Epigraphica Pannonica VII (2015) 109–115.

A jelképes temetkezések helye és szerepe a kulturális emlékezetben.
In: Bojtos A. – Novotnik Á. (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásaiból*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2016, 75–84. (Doktoriskolai konferenciák 1.)

Kenotáfiumok a sírfeliratok tükrében. *Studia Epigraphica Pannonica* IX (2017) 96–105.